

Славея Димитрова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
slaveia.dimitrova@slav.uni-sofia.bg

Изборите на интелектуалеца. Случаят на Вацлав Хавел

Slaveia Dimitrova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

The Intellectual's Choices: The Case of Václav Havel

Abstract

The paper analyzes the place and the social roles allotted to intellectuals in post-totalitarian societies, with a special focus on the Czech situation. From the sources relevant to the topic, the choice here falls on Václav Havel's public speeches since they offer particularly rich study material. Attention is paid to the political, social, and cultural contexts that have served as a stimulus for each of the analyzed texts, as well as the intention, implicit in them, to model the environment in which they are to function. The paper also touches upon the themes of historical and cultural memory, personal choice, the intellectuals' resignation, and the sense of cultural isolationism, among others.

Keywords: intellectual; power; dissidence; memory; political change; 1989

Вече повече от тридесет години след промените през 1989 г. в посттоталитарните страни определен кръг от проблеми все така звучат актуално, макар и в донякъде видоизменена форма. Опитите за преосмисляне на близкото минало неизменно налагат актуализирането на теми, на съществуващи, но позабравени проблематики, на възгледи, на конкретни текстове. Припомнянето, а заедно с него и новият поглед към казаното от емблематични фигури на промяната, каквато безспорно е тази на Вацлав Хавел, ми се струва необходимо в много аспекти, най-важен сред които е политическият, като политическото тук е схванато в най-широк смисъл.

В настоящия текст е направен опит да се картографира, анализира и обобщят възгледите на чешкия президент дисидент за ролята и мястото на интелектуалците веднага след голямата промяна през 1989 г. Динамиката на процесите и обилието от разнопосочни интерпретации на случилото се наложи фокусирането главно върху публичните речи на Хавел в периода от есента на 1989 г. до самото начало на 1993 г., т.е. до разделянето на Чехословакия и избора му за президент на Чехия. В тях, струва ми се, особено ясно личи почеркът на есеиста, философа, писателя и интелектуалеца дисидент.

Самата фигура на интелектуалеца е дефинирана многократно. Възприеман е веднъж като ярка индивидуалност, вгълбена в себе си, друг път като фигура на колективното, проявена за първи път през 1898 г. в откритото писмо „Аз обвинявам“ на Емил Зола. Както сполучливо отбелязва Ивайло Знеполски, дефинициите най-често се съсредоточават върху функциите, реални или вмениявани, на интелектуалците. Те, по думите на Знеполски, са определяни „през критическите им функции, статута им на контравласт, автономността, ангажираността, необвързаността и т.н.“ (Знеполски 2020: 7). Продължителното, на моменти противоречиво обсъждане и възприемане на интелектуалеца от появата на представата за него през XVIII в. до наши дни, обяснява и контраверзните интерпретации. Очевидно интелектуалецът не се вмести в никакви граници. Ако се направи опит да се очертаят такива, да се дефинира самото понятие, то след това изборите и поведението на човека, припознат като интелектуалец, ако той наистина е такъв, ще се прекрачат. Донякъде шеговито тази флуидност на понятието маркира Мишел Фуко в интервюто „Маскираният философ“:

Думата интелектуалец ми се струва странна. Лично аз никога никакви интелектуалци не съм срещал. Срещал съм хора, които пишат романи, други, които лекуват болни, хора, които работят в икономиката и други, които композират електронна музика. Но интелектуалци никога... От друга страна, срещал съм много хора, които говорят за „интелектуалеца“. И като ги слушам, добих известна представа как трябва да изглежда този звяр... Интелектуалецът е този, който е виновен кажи-речи за всичко: за това, че говори на висок глас и че мълчи, за това, че не прави нищо или че се бърка във всичко... Накратко, интелектуалецът е готов материал за решение, присъда, затваряне, изключване (Фуко 1992: 175-176).

Въпреки трудното дефиниране на понятието, все пак биха могли да се изведат определени качества, които са присъщи на интелектуалеца. Той категорично трябва да има ясна представа за добро и зло, за полезно и вредно и да реагира винаги, когато те се нарушават в обществото; с други думи – да отстоява моралното, сам притежавай-

ки най-висок морал. Интелектуалецът винаги застава на страната на справедливостта, казва истината, защитава позицията си аргументирано, публично. Той е това, което Хабермас нарича „ангажиран интелектуалец“, уточнявайки: „Не може да имате ангажирани интелектуалци, ако нямате читатели, към които те да отправят идеите си.“ (Хабермас 2018). Ако детайлизираме тази представа, освен видим, интелектуалецът по условие трябва да е независим, да е коректив; да притежава усет за важните неща и да умее да рационализира действителността; да обединява, да защитава най-високите ценности, свързани с човешките права, гражданските свободи, свободата на словото; да има воля да промени света; да не се страхува да артикулира възгледите си на глас и да излъчи правилните послания към обществото; да протестира; да е способен да жертва себе си в името на общото благо; да познава усещането за вина; да помни и да припомня; да работи.

От казаното дотук се налага убеждението, че разговорът за интелектуалеца, особено след 1989 г., е натоварен с много очаквания, но и предубеждения. Разбиран като морален стожер, като идеална личност, той лесно се превръща във фигура, която не съумява да отговори на най-високите възможни критерии и в която като резултат се концентрират обществените разочарования. Нараства и усещането за виновност, защото публиката не е намерила това, което иска да види в него. В случая с Вацлав Хавел последното се случва вече откъд годините на неговия първи президентски мандат, които са анализирани в този текст.

Като може би най-очевидната дисидентска фигура от предходния етап, а и като философ, видимо осъзнавайки една от основните роли на интелектуалеца – да помни и да припомня, Хавел се заема с осмислянето на миналото. Що се отнася до по-далечните периоди, той конструира един добър, положителен образ на чешкия свят, който да подхрани самоуважението и усещането за собствено достойнство на чехите, защото именно „паметта се оказва основното градиво на средноевропейската идентичност“ (Бурова 2014: 205). В регистъра от имена и събития на Хавел специално място заемат Ян Хус, Ян Амос Коменски, Петър Хелчицки, Томаш Гарик Масарик и философът Ян Паточка – всички те в различни етапи от историята на Чехия според него допринасят за възприемането на Чехия като „духовен кръстопът на Европа“ (Havel 1999: 15). Същевременно на чешкия народ се предлага една обобщена (и в същото време достатъчно конкретна) картина на близкото минало. От съзнанието за истинската, достоверната, „реконструираната“ (Бурова 2014: 205) история, която комунистическият период заличава, превръща я в невъзможна, несъстояла се, изхождат и неговите критики, но и надежди за днешния ден. В речта си от 25 фев-

руари 1991 г. на Староместския площад Хавел казва: „Длъжен съм, но и щастлив, днес, на това място да ви съобщя, че отново можете да казвате истината за новата и най-новата ни история беззнаказано“ (Havel 1999: 73). Картината на комунистическия период той детайлизира чрез терора, униженията и репресиите, чрез политическите присъди, затворите, екзекуциите, унищожаването на творците, принудителната емиграция; чрез снижаването на човека до производствена сила, а на природата – до средство за производство (Havel 1999: 9-13, 69). Изводът, който се налага, е: „Преследвани бяха всички, които по време на войната опазиха достойнството на нашите народи; всички, които се противопоставиха на тоталитарната власт; всички, които останаха верни на себе си и се осмелиха да мислят свободно.“ (Havel 1999: 13). Пред тази мрачна картина на реалността официалната власт поставя кулисата, на която Чехия е изобразена като място на всеобщо щастие и разцвет, а най-високо в социалистическата йерархия на ценностите стои верността към партията, която е и гарантът за очакваното светло бъдеще.

В атмосферата на целенасочено унищожение на човешкото, характерна за социалистическия период, междуличностните връзки са силно разклатени, а силата на навика довежда до резигниране пред идеологията. Последните двадесет години преди Нежната революция Хавел дословно определя като „изгубени“ (Havel 1999: 245, 248). Подобни оценки могат да се проследят навсякъде в Източна Европа (в България при Блага Димитрова например). В годините на комунистическия терор, на послушание от страна на т.нар. художествено-творческа интелигенция единствената опозиция остават интелектуалците – писатели, художници, учени, дисиденти. Лавинообразното нарастване на броя на (псевдо)интелектуалците през социализма, разбирани като гласовити рупори на идеологията, в немалка степен девалвира самата представа за интелектуалеца. От друга страна, говоренето на истинския интелектуалец е напълно противоположно. Той задължително се съпротивлява на властта, възприема се като неин коректив, словото му е чуваемо; той е дисидент, който казва истината; никога не губи навиците си „за упражняване на ирония“ (Аш 2021); придобива аурата на автор с огромен „алтернативно моделиран авторитет“, чийто „морален избор... получава сериозен отзвук“ (Бурова, Стефанов 2022: 15). В своето Новогодишно обръщение от 1.01.1990 г. Хавел казва: „Предполагам, че не сте ме предложили за президент, за да ви лъжа и аз“ (Havel 1999: 9). Именно във фигурата на философа, превърнал се в политик, се съсредоточават огромна част от характеристиките и очакванията към интелектуалеца; той е емблематичен пример за идеите, възплътени в дела. В публичния дебат „Интелек-

туалците, комунизмът и демокрацията: Ненамираемата идентичност“ Георги Лозанов обобщава, че в посттоталитарните общества точно на интелектуалците принадлежи задачата да изразяват на глас „срамните тайни на властта, принадлежащи на близкото минало“.¹ Разкриването на механизмите на терора от президента дисидент, сам преживял пресата на режима и превърнал се в морален пример, води до неговата митологизация в общественото съзнание. Той е този, който притежава памет, има право да посочи моралното и неморалното, да докаже, че онзи, който подкрепя властта, не е интелектуалец.

Същевременно самият Хавел си дава сметка, че интелектуалецът, който се свързва с политиката и в тази своя нова функция е задължен да защитава определени политики, престава да е интелектуалец. В своето Обръщение към японските интелектуалци от 23 април 1992 г. той споделя: „Мой приятел британец преди известно време ми каза, че един от най-големите проблеми на посткомунистическите държави е неспособността на техните лидери да решат ясно и категорично какво точно са: независими интелектуалци или прагматични политици.“ Малко по-надолу в същата реч Хавел посочва най-голямата дилема, пред която интелектуалецът политик се изправя:

Когато самият живот, конкретните условия, политическата реалност и специфичната отговорност, породена от политическия ангажимент, принуждават интелектуалеца да защитава убеждения, които до този момент неговата свободна и независима мисъл решително е осъждала, той попада в плен на колебанието, а угризенията на съвестта му са по-лоши спрямо същите на онзи, който изначално и категорично приема политиката като изкуство на хипотезата. (Havel 1999: 690-691).

Хавел всъщност повдига поредица въпроси, най-важни сред които са тези за избора (и по-конкретно доколко във властта би могло да се говори за право на личен избор изобщо) и несъгласието и дали защитата на граждански тези и волята да промени света са начинания легитимни за интелектуалеца в политиката. Практиката в Източна Европа според него показва:

Поети, философи и дори певци влизат в парламентите, в правителствата

---

¹ Интелектуалците, комунизмът и демокрацията: Ненамираемата идентичност. – Портал *Култура*, 04.06.2021. Достъпно на: <https://kultura.bg/web/%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%86%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%B8-%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80/> (видяно на 17.09.2022)

и дори са избирани за президенти. Българският президент е философ, а негов вицепрезидент е поетеса; в Унгария президентът е писател, а министър-председателят – историк; президентът на Литва е пианист; президент на Полша е лидерът на независимия работнически профсъюз, но в обкръжението му, в правителството и в парламента има не един и двама бивши опозиционни интелектуалци – всички те години наред са и основни фигури на полската съпротива срещу комунистическата власт. Президентът на Чехословакия е драматург, а в нашия парламент и в правителството, както и като лидери на новопоявилите се политически партии, се изявяват философи, журналисти, икономисти и анализатори. В останалите посткомунистически страни ситуацията е сходна. (Havel 1999: 689).

В същата реч Хавел предлага решение: „Струва ми се, че светът на политиката се нуждае от радикално хуманизиране и одухотворяване. Политиката вече не трябва да е само изкуство на хипотезата, а властта не трябва да е самоцелна и самодостатъчна.“ (Havel 1999: 694-695).

Същевременно отношението власт – политика, отнесено към идеализираната фигура на интелектуалеца, е изначално противоречиво. От една страна, интелектуалецът е митологизиран в ролята си на морален съдник, стоящ винаги в опозиция на властта и излъчващ послания. Той е независим, неизкушен от богатство, партийни облаги и т.н., протестира – физически, когато е необходимо, или чрез слово, но винаги, когато има усещане за несправедливост. Неговият протест освен това задължително е публичен, видим. Откроява се като различен, като непринадлежащ на системата. В този смисъл би следвало интелектуалецът да стои встрани от всяка власт. От друга страна, иманентно присъщите му активна гражданска позиция и съвест, самото му възприемане като коректив, като фигура на демокрацията, диктува личната жертвата в името на общото благо, диктува неговия обществен ангажимент. Ангажираният интелектуалец би следвало да защитава определени общностни каузи, които възприема като лични; да „утвърждава себе си в борба със специфичните закони на политиката...“ (Бурдийо 2003). Или както казва Хабермас:

Влиянието, което [интелектуалецът] си спечелва чрез думи, той не би трябвало да използва за набавяне на власт, тоест – не би трябвало да обръква „влияние“ с „власт“... **интелектуалецът е човек, който хем не губи съзнанието за своята погрешимост, хем има смелостта да заема нормативни позиции и фантазията да разработва идейно богати перспективи...** Защото **интелектуалецът е система за ранно предупреждение** – той трябва да се намесва само тогава (но своевременно), когато общественото всекидневие излезе от релсите (Хабермас 2006: 7; подч. на автора).

Уточнението на Хабермас за разликата между понятията „влияние“ и „власт“ ми се струва особено важно. Властта интелектуалецът възприема като развращаваща. Той не се изкушава от институции, защото той сам е институция. И в същото време принадлежи на идеите, негов дълг е да ги защитава.

Рекапитулацията на Хавел на ситуацията в посткомунистическите страни убедително доказва тезата, че обществата се обръщат към иначе често отгласнатото в периферията хуманитарно познание в онези моменти, в които се налага рационализиране и предефиниране на света. Заради таланта и чувствителността си тази роля най-често поема интелектуалецът, бил той писател, учител, учен или университетски преподавател (Havel 1999: 20-21, 24). Като хора, на които са априорно присъщи разумът, паметта, знанието и толерантността, тяхна основна задача е да подкрепят образованието и образованите хора, които са и гръбнакът на всяка промяна и които допринасят за хуманизирането на обществото като цяло. Не на последно място припомнянето на разочарованията, но и на надеждите веднага след 1989 г., съдържа в себе си потенциал за разчитане на случващото се днес, но и на всичко онова, което не се случи.

Библиография

- Havel, Václav 1999. *Projevy z let 1990-1992. Letní přemítání*. Spisy 6, Torst, Praha, 1999.
- Аш, Тимъти Гартън. Съществува ли Централна Европа. – <https://www.librev.com/index.php/discussion/europe/3970-sashtestvuva-li-tzentralna-evropa> (видяно на 17.09.2022). [Ash 2021: Ash, Timothy Garton. Sashtestvuva li Tzentralna Evropa. [seen 17.09.2022]]
- Бурдийо, Пиер. Изобретяването на интелектуалеца. – <https://litclub.bg/library/fil/bourdieu/intellectual.html> (видяно на 17.09.2022). [Bourdieu 2003: Bourdieu, Pierre. Izobreyavaneto na intelektualeca. [seen 17.09.2022]]
- Бурова, Ани 2014. *Литературата и фрагментаризираният свят*. София: Парадигма. [Burova, Ani. *Literaturata i fragmentariziraniyat svyat*. Sofiya: Paradigma, 2014.]
- Бурова, Ани, Стефанов, Валери 2022. *Книжовност и литература в България IX – XXI век. Т. 5. Съвременност*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Burova, Ani, Stefanov, Valeri. *Knizhovnost i literatura v Balgariya IX – XXI vek. T. 5. Savremennost*. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2022.]
- Знеполски, Ивайло 2020. Антиинтелектуалната ситуация. Разговор с проф. Ивайло Знеполски. // *Култура*, № 3. – <https://kultura.bg/issue/kultura-20200511160749.pdf> (видяно на 17.09.2022). [Znepolski, Ivaylo 2020. Antiintelektualnata situaciya. Razgovor s prof. Ivaylo Znepolski. // *Kultura*, №

3. – <https://kultura.bg/issue/kultura-20200511160749.pdf>. [seen 17.09.2022]
- Фуко, Мишел 1992. *Генеалогия на модерността*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Foucault, Michel. *Genealogiya na modernostta*. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1992.]
- Хабермас, Юрген 2018. „За Бога, спестете ни философите-управници!“ Разговор с Юрген Хабермас // *Либерален преглед*, 31.05.2018. – <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/culture/3457-yurgen-habermas-za-boga-spestete-ni-filosofite-upravnitzi> (видяно на 17.09.2022). [Habermas 2018: Habermas, Jürgen. „Za boga, spestete ni filosofite-upravnici“. Razgovor s Jürgen Habermas. // *Liberalen pregled*, 31.05.2018. – <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/culture/3457-yurgen-habermas-za-boga-spestete-ni-filosofite-upravnitzi>. [seen 17.09.2022]
- Хабермас, Юрген 2006. За интелектуалеца и Европейския съюз. // *Култура*, № 11. [Habermas, Jürgen. 2006 Za intelektualenca i Evropeyskiya sayuz // *Kultura*, № 11.]

Проучването на проблематиката на настоящия текст е осъществено в рамките на проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на Министерство на образованието и науката на Р. България, на тема „Преходът след 1989 г. – интерпретации на историческата промяна, социалния опит и културната памет в съвременната българска литература“ с номер КП-06-Н40/7 от 10.12.2019 г.

Текстът е представен на Шестия международен конгрес на литературоведската бохемистика, проведен в Прага в периода 27.06.–1.07.2022.